

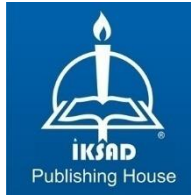
KÂŞGARLI MAHMUD ANISINA TÜRKİYE VE TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI-VII

Editör

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Ankara

2020

Copyright © 2020 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the publisher,
except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic
Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2020©

ISBN: 978-625-7687-37-9
Cover Design: İbrahim KAYA
December / 2020
Ankara / Turkey
Size = 16 x 24 cm

BÖLÜM 3

KÂŞGARLI MAHMUD ve ÇAĞ ÖTESİ BİR ESER

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ*

*Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
ytansü@gmail.com, Orcid No: 0000-0002-6183-5302

Semra ÇERKEZOĞLU**

**Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Doktora
Öğrencisi, semracc27@gmail.com, Orcid No:0000-0002-3046-3642

Biyografisi Hakkında

Kâşgarlı Mahmud XI. yüzyılda yaşamış, ilk Türk dil ve kültür bilimcisidir. “Türk Dili Sözlüğü” anlamına gelen *Dîvânu Lugâti't-Türk* başlıklı ve Türk Dilinin Sentaksı (söz dizimi cevherleri) anlamına gelen “Kitabu Cevahirü'n-nahv fi Lûgati't- Türk” başlıklı iki değerli eserin sahibidir. İkinci eserin ismini Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* başlıklı eserinde zikretmiştir, fakat bu eser henüz bulunamamış, kayıp bir eserdir (Korkmaz, 1995: 254). Hayatı ve şahsiyeti hakkında çok fazla kaynağa ulaşamadığımız Kâşgarlı Mahmud hakkında bilgiler, *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserindeki birkaç kayıttan ibarettir. Kâşgarlı Mahmud'un bu eserinde geçen bazı ifadelerinden hareketle ve tarihî kaynakların da yardımıyla sınırlı bir biyografisi elde edilmektedir (Akün, 2002:9).

Kâşgarlı Mahmud'un tam adı Mahmud bin el-Huseyn bin Muhammed el-Kâşgarlı'dır. *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserde Kâşgarlı Mahmut, kendi adına yer vermiştir. Yazmanın son sayfasında da yazar kendi adını Mahmud bin el-Huseyn olarak kaydetmiştir. Babasının adının Hüseyin, büyükbabasının adının Mehmet olduğunu yine *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserinden öğreniyoruz. Eserde babasının Bargan'lı olduğu kendisinin Kâşgarda doğduğu anlaşılmaktadır (Atalay, 1985: x1). Ayrıca Katip Çelebi'de de yazarın adı Mahmud bin el-Huseyn bin Muhammed olarak kayıtlıdır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014: xxiii).

Son verilere göre Kâşgarlı Mahmud'un annesi Karahanlıların önde gelen alimlerinden Hoca Seyfeddin Büzürgvar'ın kızı Bubi Rabia'dır. Annesi kültürlü bir kadın olup, O'nun eğitimi üzerinde çok etkili

olmuştur. Kâşgarlı Mahmud, ilköğrenimini Opal'da tamamlamıştır. Daha sonra Kaşgar'da soylu ailelerin çocuklarının gittiği Medrese-i Hamidiyye ve Medrese-i Saciyye'de okumuştur. Kitabının Abbâsî halifesine sunuş kısmında kendisini; Türk kavminin soyca en köklü kişilerinden, Türk dili üzerinde en üst seviyede bilgi sahibi kimse, devrin özelliklerine göre bir meziyet unsuru olan mükemmel bir savaşçı, iyi silah kullanan olarak takdim etmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserinde ailesinin ülkede “emir” olduğunu belirtmiştir (Akün, 2002: 9-11).

Hangi Türk boyuna mensup olduğu tartışma konusudur. Vasili Radloff, araştırmalarında Kâşgarlı Mahmûd'un Uygur Türklerinden olduğu sonucuna varmıştır. Musabayev, Barsgan ve Isık Göl civarında yaşayan Tohsı (Türgeş) ve Yağma Türklerinden olduğunu, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te kullanılan Türkçenin de bu boylara ait olduğunu belirtmiştir. Babası Karahanlı Han sülalesine mensuptur (Toprak, 2014). Pritsak'a göre; Karahanlı Devleti hükümdarı Yûsuf Kâdir Han'ın oğlu, Taraz ve İsbicab emiri Muhammed Buğra Han, Taraz ve İsbicab emirliklerini büyük oğlu Hüseyin Çağrı Tigin'e bırakmak istemiştir. Ancak Muhammed Buğra Han'ın eşlerinden karısı, kendi oğlu İbrâhîm'i başa geçirebilmek için şehzadeleri zehirlenmiştir. Kâşgarlı Mahmûd'un babası Hüseyin Çağrı Tigin ve dedesi Muhammed Buğra Han da zehirlenenler arasındadır. Bu nedenle Mahmûd, Kâşgar'dan kaçmak zorunda kalmıştır (Pritsak, 1953: 245).

Kâşgarlı Mahmud, Pamir'in Muk Geçidi'ni aşarak ülkesinden ayrılmak zorunda kalmış, bundan sonra hayatının büyük bir kısmını Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde Türk kabile ve boyları arasında geçirmiştir. Bu boylar arasında dolaşırken, 1057- 1072 yıllarında *Dîvânu Lugâti't-Türk* kitabı için notlar tutmuş ve kaynak toplamıştır. Daha sonra İran ve Irak taraflarında Arapça, Farsça ve Rumca gibi dilleri öğrenmiş, müderrislik yapmıştır. Kâşgarlı Mahmud, dönemin Türk edebi dili olan Hakaniye Türkçesini, Kaşgar ve çevresinde Türk yazısı olarak bilinen Uygur Türkçesini çok iyi bilmektedir. Arapça ve Farsça dillerine, Türk dili ile karşılaştıracak kadar hakimdir. Kâşgarlı, *Dîvânu Lugâti't-Türk* için malzeme topladıktan sonra Kaşgar ilinde yazmaya başlamış, 1072 yılında Bağdat'a gelerek eseri burada tamamlamıştır (Akün, 2002: 9).

Bu dönemde Bağdat, medeniyet yönünden cezbedici bir şehir olup, medreseleri, kütüphaneleri ile dünyanın her tarafından ilim adamlarının uğrak noktası ve İslam dünyasının en zengin bölgesidir. Türk topluluklarının dilini ve kültürünü araştırmaya ilgisi olan Kâşgarlı Mahmud siyasetten uzak durarak, burada kendini ilime ve araştırmalarına vermiştir. Kâşgarlı Mahmud'un Bağdat kütüphanelerinde araştırma yaptığı, örnek çalışmaları incelediği tahmin edilmektedir. Nitekim eserde geçen kendi ifadelerinde eseri yazmaya başlamadan önce Bağdat kütüphanelerinde dilbilgisi kitaplarını uslu ve biçim yönünden incelediğini, Basra nahiv okulu kurucularından Halil b. Ahmed el- Ferahidî'nin- Kitâbü'l 'Aynı' eserini örnek almayı düşündüğünü belirtmiştir. Yine eserde geçen

dünya haritasını çizerken İstahrî, Birûnî ve Makdisî'nin eserlerinden yararlandığı tahmin edilmektedir (Adalıoğlu, 2008: 37).

Kâşgar ilinde Opal kasabasında Kâşgarlı Mahmud'a ait olduğu düşünülen bir türbe vardır. Doğu Türkistanlı araştırmacılar bu türbe üzerinde araştırmalar yapmaktadır. İbrahim Mutiy ve Mirsultan Osmanov'un bölgede topladığı sözlü rivayetlere göre 1983 Ocak ayında Kâşgarlı bilgin İmir Hüseyin Kazi Axun, Kaşgar yönetimine bir Mesnevî-i Şerif yazmıştır. Bu yazmanın içinde eserin 1836 yılında Mahmud Kâşgari türbesi kitaplığına bağışlandığına dair önemli bilgiler yer almaktadır. Mutiy ve Osmanov bu araştırmadan elde ettiği sonuçları, 1984 yılında "Tarım" dergisinde "Mehmut Keşkeriynin Juti, Hayati ve Mazari Toğrisida" başlıklı makale ile yayınlanmıştır. Bu çalışma Tyurkologiya dergisinin 1987/4 sayısında Rusçaya çevirilerek yayınlanmıştır. Türkiye'de Hülya Kasapoğlu Çengel tarafından Türkçeye çevirilerek, Kâşgarlı Mahmud'un Yurdu, Hayati ve Mezarı Hakkında" başlığı ile *Bilig Dergisi*'nin 2002 Güz sayısında yayınlanmıştır.

Mutiy ve Osmanov'un araştırmasına göre; Opal kasabasının kuzeybatısında Hazreti Mollam adlı dağın tepesinde Mercan Bulak denilen yerde "Hazreti Mollam" olarak bilinen bir mezar vardır. Bu mezarın 30-40 metre güneyinde "Mahmûdiye" medresesinin harabesi bulunmaktadır. Yedi sekiz nesle kadar atalarını bilen türbenin yaşlı şeyhlerinin sözlü ifadelerinden anlaşılan, Hazreti Mollam mezarında yatan kişinin tam adı Hazreti mevlam Şemseddin Mahmûdiye İbni Hüseyin'dir. Bu zatın âlim olduğu Arapça, Farsça, Türkçe, Rumca vb.

olmak üzere dokuz dil bildiği, İran ve Irak bölgelerinde ilim görerek müderrislik yaptığı, hayatının sonuna doğru yurduna dönerek Mahmûdiye medresesini kurduğu ve buranın müderrisliğini yaptığı, yurduna döndükten sekiz yıl sonra 97 yaşında vefat ettiği bilinmektedir.

Bölge halkı tarafından Hazret-i Mollam Şemseddin adı ile evliya olarak tanınan zatın aslında Kâşgarlı Mahmud olduğu türbede yatanın da o olduğu anlaşılmıştır. Şemseddin adının O'na babası Hüseyin b. Muhammed'in, Karahanlı yönetiminde almış olduğu bir unvandan geldiği düşünülmektedir. Hz Mollam mezarına ait olup 1956 yılında kaybolan bir tezkiredeki bilgilere göre Şemseddin Mahmud Hüseyin önce emir-i sultan derecesine kadar yükselmiştir. "Buzrukvarların" adlı mezarlık baba ve dedesine, Bübi Rabiye Hanikem mezarı anne tarafından dedesi Hoca Seyfeddin'e aittir (Mutiy & Osmanov, 189-200; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014: xxxiv).

Pritsak'ın görüşünden hareketle; doğum tarihinin 1028-1037 yılları arasında olabileceği, Karahanlıların soyundan geldiği, 1057-1058 yıllarında Karahanlı taht kavgası katliamı sırasında Kâşgarlı Mahmud'un 29 yaşında olduğu, Dîvânu Lugâti't-Türk kitabını 50 yaşlarında yazdığı, 1105 yılında ülkesine döndüğü, 1126 yılında öldüğü bilinmektedir. Buna ilaveten 1981 yılından sonra eski nesillerle yapılan sözlü araştırmalardan sonra Kâşgarlı Mahmud'un 1008 yılında, Kâşgar'ın 45 km batısında bulunan Opal köyünde dünyaya geldiği kabul edilmiştir.

Son verileri destekleyen en önemli belge 1983 yılında bulunan ve bir Mesnevî-i Şerif'in Kâşgarlı Mahmud türbesi kitaplığına bağışlandığını gösteren 1836 tarihli bir belgedir. Bu belge Mutiy ve Osmanov'un yukarda bahsi geçen çalışma sonuçlarını destekler niteliktedir. Söz konusu belge Uygur Otonom Bölge Müzesinde korunmaktadır. Kâşgarlı Mahmud'a ait olduğuna inanılan mezar 1983 yılında "Mehmut Qeşqeri Mozoleumu" olarak yenilenmiştir. Bu mezara bir türbe yapılarak, üzerine "Mahmud Kaşkari Kabrisi" yazısı yazılmıştır. Kâşgarlı Mahmud'a ait büyük bir heykel, müze, mescit gibi bölümlerden oluşan külliye tarzındaki bu türbe Opal kasabasının dört kilometre kuzeybatısında bulunmaktadır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014: xxxvi; Akün, 2002: 11).

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün Ortaya Çıkış Hikayesi

Divan-ı Lügati't-Türk'ün günümüzde sadece bir adet nüshası ulaşmıştır. Günümüzde bu nüsha İstanbul Millet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Şam'da yaşayan Muhammed bin Ebi Bekir ibni Ebi'l-Feth tarafından, bu nüsha istinsah edilerek, 1 Ağustos 1266 Pazar günü tamamlanmıştır (Kayadibi, 2008: 2).

XIV. yüzyıldan itibaren *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün varlığına ulaşmak mümkündür. Ebu Hayyan el Endelusi "Kitâbü'l-İdrak li-lisâni'l-Etrak" adlı eserinde, İbn Muhamme "Tâcü's- sâdât ve 'unvânü's-siyâdât" adlı eserinde, Bedreddin el Ayni "İkdü'l- cümân fi târihi ehli'z zaman" adlı eserinde ve kardeşi Şehâbeddin Ahmed ile birlikte yazdıkları "Târihu'ş Şihâbi" adlı eserde *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten kaynakça olarak yararlanıldığı bilinmektedir. Kâtip Çelebi de

“Keşfü’z Zunun” adlı eserinde *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’ten bahsetmiştir. Eserin daha sonra herhangi bir kaydına rastlanmamıştır (Kaçalın, 1994: 449).

1905 yılına kadar *Dîvânu Lugâti’t-Türk* Vanioğullarından Ahmet Nazif Paşa’nın elinde muhafaza edilmiş, daha sonra aile üyesinden bir hanım tarafından kitapçı Burhan Efendi’ye getirilerek onun vasıtasıyla Ali Emiri Efendi’ye satılmıştır (Ersoy, 2018: 80). Ali Emiri Efendi 1857-1924 yılları arasında yaşamış, şair, araştırmacı, Osmanlı tarih ve edebiyatı hakkında derin bilgi sahibi, yazar ve kitapsever bir aydındır. 14 bini aşan kitaptan oluşan kütüphanesi günümüzdeki Millet Kütüphanesi’ne vakfedilmiştir (Kayadibi, 2008: 3). Bu eşsiz nüshanın bulunuş hikayesi Kilisli Rifat tarafından *Yeni Sabah* gazetesinde bir dizi hâlinde kaleme alınmıştır (Ersoy, 2018: 80).

Maliye nazırı Nazif Paşa, *Dîvânü Lugati’t-Türk*’ü akrabası olan bir kadına hediye ederek: “Dara düşersen otuz liradan aşağıya verme!” diye tembihlemiştir. Bir süre sonra paraya ihtiyacı olan kadın, kitabı sahaf Burhan Bey’e getirmiştir. Burhan Bey kitabı Maarif Nazırı Emrullah Efendi aracılığı ile İlmîye Encümenine ulaştırmıştır. Fakat Encümen eser için on lira fiyat biçince, kitap Burhan Bey’e geri dönmüştür. Ali Emiri Efendi’nin en büyük ilgi alanı sahafları dolaşarak nadide eser toplamaktır ve bir gün sahafları dolaşırken kitaba rast gelmiştir (Kayadibi, 2008: 3).

Ali Emiri Efendi kitabı incelediğinde *Keşfü’z Zunun*’da adı geçen *Dîvânü Lugati’t-Türk* olduğunu anlamış, heyecanlanmış ve büyülenmiştir. Ancak pazarlık etmek amacıyla heyecanını gizlemiştir.

Ali Emiri Efendi'nin yanında 15 lira vardır ve borç isteyecek bir dost göndermesi için içinden dua etmeye başlamıştır. Çok geçmeden arkadaşı Darüfünun edebiyat öğretmeni Faik Reşat oradan geçer ve borç vererek kitabın üzerini tamamlamıştır. Ali Emiri Efendi eseri büyük bir heyecanla vakit geçirmeden 30 liraya satın almış, Burhan Bey'in isteği üzerine 3 lirada ona bahşiş bırakmıştır. Kitapçı arkasından gelirden kitabı geri ister korkusu ile arkasına bakmadan evin yolunu tutmuştur.

Ali Emiri Efendi kitabı aldıktan sonra neşeden kendinden geçmiş, eşine dostuna kitabı ballandıra ballandıra anlatıp durmuştur. Ali Emiri Efendi kitap hakkında:

“Arkadaşlar bu kitap değil, Türkistan ülkesidir. Türkistan değil, bütün cihandır. Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka revnak kazanacak, Arap dilinde Seyyibuyihin kitabı ne ise bu da Türk dilinde onun kardeşidir. Türk dilinde şimdiye kadar bunun gibi bir kitap yazılmamıştır. Bu kitaba hakikî kıymet verilmek lâzım gelse cihanın hazineleri kâfil gelmez” diye bahsetmiştir (Bilge, 1945:158-159).

Bundan sonra *Dîvânü Lugati't-Türk*'ün ortaya çıkışının haberi İstanbul'dan başlayarak, Türkoloji ile ilgilenen dünya çapındaki bilim insanlarına ulaşmıştır (Akalin, 2008: 141-146). Macar İlimler Akademisi, *Dîvânü Lugati't-Türk* 'e sahip olmak için Ali Emir Efendi'ye 10.000 altın teklif etmiştir. Bu teklife yanıt olarak Ali Emir Efendi:

"Ben kitaplarımı milletim için topladım. Dünyanın bütün altınlarını önüme koysalar, değil böyle bir kitabımı, herhangi bir kitabımın bir yaprağını bile satmam!" demiştir.

Ali Emir Efendi'nin kütüphanesini satın almak için Fransızlar; 30.000 altın, Paris'te Ali Emiri adına kurulmuş bir kütüphane ve burada yüksek bir maaşla görev, emrine Bolulu bir aşçı ile emrine hizmetliler teklif etmişlerdir. Ali Emir Efendi bu teklifi de reddederek şöyle demiştir:

"Efendiler, ben bu kütüphaneyi devletimin bana verdiği maaşlarla yaptım. Öldüğüm zaman milletime kalması için ... Bir daha böyle bir teklifle gelerseniz sizi buradan kovarım!" (Çakmak, 2013:520).

Ali Emiri Efendi kitabı her gün okuyarak, çevresine edindiği bilgileri anlata durmuş, fakat kimseye kitabı göstermemiştir. Ziya Gökalp, kitabın bulunduğu haberini alınca heyecanla Ali Emiri'nin evine gitmiş, Ali Emiri kitabı göstermemiş, resmi makamlardan gelen ricaları da geri çevirmiştir (Akalin, 2008: 141-146). Zamanla sadece Kilisi Rıfat'a günlük iki saat kitabı inceleme şansı tanımıştır. Daha sonra Talat Paşa, Ziya Gökalp ve Kilisli Rıfat'ın işbirliği ile Ali Emiri Efendi iki şart ile kitabı teslim etmeye razı olmuştur. Kopyalama işini Kilisli Rıfat yapacak ve eseri sadece o görecektir (Çakmak, 2013: 517).

Kilisli Rıfat 1915-1917 yılları arasında kitabın kopyasını üç cilt halinde hazırlamıştır. Bu kopya bugün İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'nin Yazmalar Bölümünde yer almaktadır. Milli Tetebbular Encümeni, Kilisli Rıfat'a eserin Türkçeye çevrilmesi

teklifinde bulunmuş, Kilisli Rıfat, eseri 22 defter halinde Türkçeye çevirmiş ve Maarif Nezaretine satmıştır. Eserin Türkçe çevirisi önce Telif ve Tercüme Heyetine, oradan da Darülfünun Kütüphanesine gönderilmiş, fakat yayınlanmamıştır. Milli Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa *Dîvânü Lugati't Türk*'ün çeviri görevini Samih Rıfat ve Mehmet Akif'e vermiş, Mehmet Akif yeni bir çeviriye ihtiyaç duymadan direkt Kilisli Rıfat'ın çevirisinin yayınlanmasına karar vermiştir. Mustafa Kemal Paşa çeviriyi ilk okuyanlardandır. *Dîvânü Lugati't-Türk daha sonraları* birçok kişi tarafından çevrilmiştir (Akalin, 2008: 151-156).

Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti't-Türk Konulu Çalışmalar

Yurt içinde başta Zeki Velidi Togan, Necip Asım, M. Fuad Köprülü, Ahmet Caferoğlu gibi bilim adamları Dîvânü Lugâti't-Türk üzerinde çalışmışlardır. Eserde ki beyitler Ali Ulvi tarafından çevirilerek Bursa'da "Uludağ Mecmuası"nda yayınlanmıştır. Necip Asım, eserdeki atasözleri risale şeklinde hazırlamış, eser İstanbul'da yayınlanmıştır. Çekmeceli Bay Sait, Fuat Köprülü, Hüseyin Namık Orkun, Ragıp Hulusi, Hasan Fehmi, Dehri Dilçin, Konyalı Atıf Bey eser üzerine çalışan isimlerdendir. Hasan Basri, 1917 yılında "Karesi Gazetesi"nde Divânü Lugât'it Türk çevirisini yayımlamaya başlamıştır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014: xxviii).

Konyalı Abdullah Atıf Tüzüner'in 1933 yılında hazırladığı çevirisi yedi defter olup Türk Dil Kurumu Kütüphanesi'nde Etüd 94 numaradadır. İstanbullu Abdullah Sabri Karter'in çevirisi 22 defter olup Bursa İl Halk Kütüphanesi El Yazmaları ve Arap Harfleri Basma

Eserler Bölümü'ndedir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014: xxviii). Besim Atalay'a ait olan çeviri 1940-1941 yılları arasında üç cilt halinde yayınlanmış, dizin bölümü ise 1943'ten sonra yayınlanmıştır (Akalın, 2008: 151-156). Besim Atalay'ın çalışması ile Türkoloji çalışmalarında ilerleme olmuştur, diyebiliriz (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014: xxviii).

Ahmet Caferoğlu, 1970 yılında İstanbul'da Kâşgarlı Mahmud ile ilgili kitabı yayınlanmıştır. Bu kitapta Kâşgarlı Mahmud hakkında bilgi vererek Divanü Lugat'it-Türk'ü meydana getiren çeşitli sebepler üzerinde durmuştur. Ferit Birtek hazırladığı *En Eski Türk Sözlükleri* adlı çalışmasında, "bu eser bir lügat kitabı değil, Türklüğe ait emsalsiz bir kültür hazinesidir" demiştir. Tekeli Sevim Kâşgarlı Mahmud'un haritası üzerine bir çalışma hazırlamış, çalışma 1997 yılında Ankara'da yayınlanmıştır. Reşat Genç "Kâşgarlı Mahmud'a Göre 11. Yüzyılda Türk Dünyası" adlı eserinde Divanü Lugat'it-Türk'ü bir tarih ve kültür kaynağı olarak ele almıştır (Kraubayeva, 2009: 1-11).

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün, Uygur Türkçesine çevirisi 1930 yılında Kâşgarlı Kutluk Hacı Şefik, 1955 yılında Muhammed Feyzi ile Ahmet Ziyayi, 1963-1966 yılları arasında tarihçi Uygur Sayrami ile Muhammed Salih Damolla taraflarından yapılmıştır. Fakat bir takım nedenlerden dolayı baskıya verilememiştir (Kraubayeva, 2009: 1-11).

Dîvânu Lugâti't-Türk, 1981-1984 yılları arasında "Türki Tiller Divanı" başlığı ile çağdaş Uygurca diline çevirelerek üç cilt halinde Xinjiang Halk Neşriyatı tarafından yayınlanmıştır. Çağdaş Uygurca çeviriden faydalanılarak 1985 yılında Çince tercümesi yapılmış ve

2002 yılı Şubat ayında Pekin Milletler Neşriyatı tarafından üç cilt olarak yayınlanmıştır. Çince ve Uygurca tercümesinden sonra Çin’de eser ile ilgili çalışmalar artmıştır. 1981-2002 yılları arasında *Dîvânu Lugâti’t-Türk* ile ilgili 107 Uygurca makale, 65 Çince makale yayınlanmıştır. Çin’de 2005-2007 yıllarında eser üzerine üç yüksek lisans, bir doktora tezi hazırlanmıştır.

11-13 Ekim 2000 tarihinde Doğu Türkistan’ın başkenti Urumçi’de “I. Çin Dîvânu Lugâti’t-Türk Bilimsel Toplantısı” düzenlenmiştir. Bu toplantıda 70 bilimsel bildiri sunulmuş, eser farklı açılardan incelenmiştir. Kâşgar ilinde 2005 yılının Ekim ayında, Kâşgarlı Mahmud’un 1000. Yaşını kutlama vesilesi ile bilimsel bir toplantı daha düzenlenmiştir. Xinjiang Pedagoji Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi öğretim üyesi Liao Zeyü, Kâşgarlı Mahmud’un türbesinin tarihçesini sunmuştur. 1980-1982 yılları arasında Doğu Türkistanlı ünlü ressam Gazi Ahmet Uygurları ve bazı kafatasların fiziki yapısını inceleyerek Kâşgarlı Mahmud’un çalışma resmini çizmiştir.

Xinjiang Sosyal Bilimler Akademisi uzmanı Tahircan Muhammed, Kâşgarlı Mahmud’un hayatını ve eserini kaleme almış, 2004 yılına kadar Çin’de yapılan *Dîvânu Lugâti’t-Türk* hakkındaki araştırmaları dil, edebiyat, sözlük bilimi, tarih ve coğrafya gibi beş farklı alanda değerlendirmiştir. Xinjiang Sosyal Bilimler Akademisi Dilbilimi Araştırmalar Enstitüsü uzmanı Küreş Tahir, 1990 yılına kadar Türkiye, Sovyetler Birliği, Almanya, İngiltere, ABD ve Japonya gibi ülkelerdeki ile ilgili araştırmaları incelemiştir (Ekrem, 2008: 53-57).

C.Brockelmann tarafından, *Dîvânu Lugâti't-Türk* ün bir dizini Almanca açıklamalı olarak, Budapeşt-Leipzig şehrinde 1928 yılında yayınlanmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Robert Dankoff ve James Kelly tarafından İngilizce'ye çevrilmiş, “Mahmud el-Kaşgari, Türk Şiveleri Lügatı İnceleme, Tenkildi Metin, Dizin” başlığı ile 1982-1985 yıllarında üç dizin halinde yayınlanmıştır. Hüseyin Düzgün, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü 2004 yılında Farsçaya tercüme etmiş, tek bir cilt olarak Tebriz'de yayınlamıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk, Azerbaycan'da 1935-1937 yılları arasında Türkolog Halit Sait Hocayev tarafından Azeri Türkçesine çevrilmiş, fakat Hocayev'in kurşuna dizilerek şehit düşmesi sebebi ile yayınlanamamıştır. Ramiz Asker 2006 yılında eseri tercüme ederek dört cilt halinde Bakü'de yayınlamıştır. Özbekistan'da Salih Mutallibov *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü Özbek Türkçesine çevirmiş 1960-1967 yıllarında dört cilt halinde Taşkent'te yayınlanmıştır (Kraubayeva, 2009: 1-11).

Kazakistan'da *Dîvânu Lugâti't-Türk* hakkında görülen ilk çalışma Halel Dosmuhamedulı tarafından İstanbul'daki nüshadan kopya ederek hazırlanmış, 1917 yılında üç cilt olarak yayınlamıştır. Yazar daha sonra “Şolpan” dergisinin 5. ve 6. sayılarında eser hakkında makaleler yayınlamıştır. Yine başka bir Kazak araştırmacı Abjan Kurişjanulı, M. Fuad Köprülü'nün çalışmalarını kullanarak eserin yazıldığı tarih hakkında çalışma yapmıştır. Nemat Kelimbetov'da, *Ejelgi Dävır Ädebiyetinde* adlı çalışması ile Kâşgarlı Mahmud ve eseri hakkında bilgiler veren Kazak edebiyatçısıdır. Kazakistan'da Divânü

Lügâti't Türk ile ilgili yapılan bir başka çalışma, “Kanapiya Beketayev ve Ersen İbatov tarafından 1993 yılında hazırlanan *Tübi Bir Türkî Tili* adlı eserdir. Kazakistan bağımsızlığını elde ettikten sonra Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânu Lugâti't-Türk hakkında yapılan araştırmaların sayısı oldukça artmıştır (Çetin, 2020: 411-412).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan dilbilgisi ve edebiyat ile ilgili konularda S.A. Amanjolov, A. Kurişcanov, G.G. Musabayev, A.Y. Sauranbayev gibi bilim adamları Kazakistan'da çalışma yapmıştır. K. Beketov ve A. Yibatov tarafından eserin tercümesi yapılmış, 1996 yılında “Kökü bir Türk dili” başlıklı çalışma yayınlanmıştır. 1986 yılında H. Suyınşaliyev tarafından Kâşgarlı Mahmud'un hayatı ve eseri hakkında yayın yapılmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, 1997-1998 yıllarında Askar Kurmaşulı Egeubayev tarafından Kazakçaya tercüme edilerek Almatı'da yayınlanmıştır. Rusça çevirisi 2005 yılında Z.A. Auezova tarafından bir cilt olarak yayınlanmıştır (Kraubayeva, 2009: 1-11).

Dîvânu Lugâti't-Türk'ü araştıran ilk Rus bilim adamı V.V. Barthold olmuştur. SSCB İlimler Akademisi Arşivinin Leningrad bölümünde Bartold'un el yazısıyla yazılmış “Kaşgarlı Mahmut'un Sözlüğünün Özeti ve Ondan Parçalar” başlığını taşıyan bir defter bulunmaktadır. Yine Rus bilgini S. E. Malov “Önsöz ve Sözlükle Eski Türk Edebiyatı Anıtlarının Örnekleri” adlı kitabı yayınlanmıştır (Üzülmez, 2012: 3-16). *Dîvânu Lugâti't-Türk'ün* Rusça tercümesi V. M. Nadelyaev, D.M. Nasilov, E.R.Tenişev ve A. M. Şçerbak'ın öncülüğünde 1969 yılında Leningrad'ta yayınlanmıştır (Kraubayeva, 2009: 1-11).

Kâşgarlı Mahmud ve eseri hakkında yapılan bilimsel çalışmalara başta T. Çorotegin olmak üzere birçok Kırgız bilim adamı katılmıştır. Kırgızistan bağımsızlığına kavuştuktan sonra *Dîvânu Lugâti't-Türk* araştırmalara ve tezlere geniş bir yelpazede konu olmuştur. Bu konuda “Kâşgarlı Mahmud’un Dîvânu Lugâti't-Türk Eserinde Eşadlı Kelimeler (Omonim)” başlıklı ilk doktora tezini 1975 yılında Z. Musabaev hazırlamıştır. Doktora tezleri haricinde, 2011 yılı G. Jamankulova’nın “Kâşgarlı Mahmud’un Divan’ı ve Yüklemin Dönüşüm Biçimleri” başlıklı bilimsel monografisi, 2015 yılında yayınlanan T. Tokoev ve C. Semenova’nın “Kâşgarlı Mahmud Barskanî’nin Divanu Lugati’t Türk’de İsim Kelime Yapılışı, Fiillerin Yapısı -Semantik ve Leksik Grupları” konulu ortak monografik çalışması yayınlanmıştır.

Kırgız Cumhuriyetinin Bilim Akademisinin Çıngız Aytmatov Dil ve Edebiyat Enstitüsünün akademisyenleri İ. Abduvaliev, A. Akmataliev, G. Orozova tarafından hazırlanmış olan 2011 yılına ait “Mahmud Kaşkari Jana Kırgız Madaniyatı” (Kâşgarlı Mahmud ve Kırgız Medeniyeti) isimli bir derleme de mevcuttur. Bu çalışma bazı kaynaklarda görülmekte olup, tam künyeye ulaşılmamıştır. 1960-2015 yıllarında Kırgızistan’da 12 kitap yayınlanmıştır. 1972-2017 yıllarında Kırgız Türkçesi ve Rusça dilleri ile hazırlanan *Dîvânu Lugâti't-Türk* hakkında 35 makale yayınlanmıştır. Makaleler içinde en eski tarihli olanları 1972 tarihli dört çalışmadır. Eser hakkında yayınlanan makale ve kitaplar 2010’lu yıllarda yoğunluk göstermektedir. Makaleler arasında dikkat çekici çalışmalardan biri de 2014 yılında A.A. Aliev tarafından yayınlanan “Kırgızistan Tarihinin Karahanlı Dönemindeki

Filozof ve Filozof ve Araştırmacıları (10-12. yüzyıllar) başlıklı makaledir (Isaeva, 2019: 43-47).

Divanu Lugati't Türk keşfedildiğinden itibaren Türk ve dünya ilim adamlarının dikkatini çekmiş ve zamanla hakkında yapılan çalışmaların sayısını tespit etmek imkansız hale gelmiştir. 2008 yılı, büyük âlim Kâşgarlı Mahmud'un doğumunun 1000. yıl dönümü vesilesi ile UNESCO tarafından "Kâşgarlı Mahmud Yılı" ilan edilmiştir.

Çağ Ötesi Bir Eser: Dîvânu Lugâti't-Türk

Esere, *Dîvânu lugati't-Türk* başlığını bizzat Kâşgarlı Mahmud vermiştir. Arapçada *divan* sözcüğü; "Bir şairin, şiirlerini kafiyelerine göre alfabe sırası ile kullandığı eser" demektir. Yine Arapça kökenli "*lugat*" ise "dil ve her kavmin konuştuğu dil" anlamındadır. Buna göre eserin adı Türkçe olarak "*Türk Lehçeleri Sözlüğü*" anlamına gelmektedir.

Eser iki ana bölümden oluşmaktadır. Eserin ilk sayfası 1266 yılında istinsah yapan Muhammed bin Ebi Bekir ibni Ebi'l-Feth'e aittir (Akalin, 2008: 42-53). Kâşgarlı Mahmud eseri yazmaya;

"-Esirgeyen Koruyan Tanrının Adıyla

-Her türlü öğüş, iyilikler, güzel işler sahibi olan Tanrı adı içindir" diyerek başlar ve Türkleri ve Türklüğü öven, Türkçe öğrenmenin kutsallığını dile getiren sözleri kaleme alır. Ardından eserinin sekiz ayrı kitaptan oluştuğunu ve bu kitapların da kendi içinde iki parçaya ayrıldığını belirtirek devam eder (Kâşgarlı Mahmud, 1985: 3).

Dîvânu lugati't-Türk 'te madde başı olarak alınan kelime sayısı ortalama 8000 kelimedir (Kaçalın, 1994: 448). Eserde bulunan kelime varlığı konusunda fikir ayrılıkları söz konusudur. Carl Brockelmann'ın yayımladığı “*Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kaşgaris Divan Lugat at Türk*” başlıklı çalışmasında, eserde 7.993 kelime bulunduğu yazmıştır. Besim Atalay'ın çevirisinde bulunan endeks kısmında kelime sayısı 8.783 gözükmektedir. Özbekistan'da yapılan diğer bir çeviri yayınında bu rakam 9.222 kelimedir (Akalın, 2008: 53-66).

XI.yüzyıl Orta Asya'sının değerli bir kültür mirası olan *Dîvânu Lugâti't-Türk* içerik olarak ansiklopedik sözlük ve dilbilgisi kitabıdır. Dönemin Türkçesinin dil özelliklerine, ses ve yapı bilgisine, lehçelerine, kişi, boy, yer adlarına ışık tutmaktadır (Genç, 1997: 10-15). Kâşgarlı Mahmud, bu eserde Türklerin şive ve lehçelerini derlemiş, Türk dilinin bütünlüğünü sağlamaya çalışmış ve Türkçenin karşılaştırmalı bir dilbilgisi çalışmasını hazırlamıştır. Bunun yanında eserde Türkçeyi Araplara öğretmeyi amaç edinmiştir. Daha o dönemde böyle bir kitap hazırlamak çok yüksek seviyede bir kültür ve etraflı bir dilbilimi hazırlığı gerektirmektedir (Toker Yayınları, 1984: 15).

Dîvânu Lugâti't-Türk özellikle Kaşgar Hakani Türkçesini, Çiğilce Oğuzcayı önümüzde canlandırmıştır. Ayrıca Bizans sınırından Çin sınırına kadar uzanan Türk topluluklarının lehçelerinden örnekler sunmuştur. Türk ilinin coğrafyasına, etnografyasına, iktisadî ve içtimaî hayatına eski Türk inançlarına dair paha biçilmez değerlerde bir

eser bırakmıştır. Eserde eski Türk atasözleri, bize ulaşamayan edebi eserlerden alıntılar, eski destenlerden ve halk edebiyatından hatta Arap edebiyatına takliden yazılmış şiirlerden örnekler vermiştir (Togan, 1981: 85).

Dîvânu lugati 't-Türk’te Türk toplumunun örf adetleri, Türk folklor ve halk edebiyatı, giyim, mesken, silah, muhtelif maddi kültür eşyası, dönemin tıp bilgileri, tedavi yöntemleri hakkında zengin bilgiler de içermektedir (Genç, 1997: 10-15). Kâşgarlı, insan merkezli bir yaklaşım ile araştırmalarını kaleme alarak, gelecek nesillere bilimsel tecrübelerini aktarmış, Türk dünyasına örnek bir eğitim modeli sunmuştur. Bu eserde eğitimle ilgili konular çocuk eğitimi vb. konular hakkında da incelemeler yapılmıştır (Isaeva, 2019: 47).

Kâşgarlı Mahmud, dil öğretimini amaçlarken kelime-kültür-hedef kitle arasındaki ilişkiden hiç uzaklaşmaz. Türk olmayıp yakın bölgelerde yaşayanlar hakkında tespitleri bugünkü sosyo-linguistik açıdan son derece dikkat çekicidir. Türkçe ve Arapça arasındaki fonetik farklılıklara yer vermesi, Türkçe kelimelerin Arapça’da ve Farsça’da nasıl karşılandığını açıklaması uyguladığı orjinal metotlardan biridir. Uyguladığı örnekten kurala gitme metodu günümüzde “linguistik metot” dediğimiz modern metodun kendisidir. Bunun yanında Türkçe’den atasözü bilmece inanç unsurları vb. kalıp cümleler alarak, cümlenin sosyal hayat içindeki canlılığını göstermiştir.

Türkçeyi öğretmede kullanılabilir nitelikte uygulamalı dilbilgisi diyebileceğimiz bir modern bir yöntemle eseri kaleme almıştır.

Dilbilgisinin üç boyutu “biçim” “anlama” “kullanım” başarılı bir şekilde değerlendirilmiştir. Kelimelerin yazılışları, anlam özellikleri, nasıl ve ne durumlarda kullanıldıkları örneklerle gösterilmiştir.

Kullandığı tüme varım yöntemi, propaganda teknikleri, sunum teknikleri, motivasyon araçları, bütünlük ilkesi, somuttan soyuta, bilinenden bilinmeyene yöntemi bugünkü eğitim biliminin uyguladığı metotlarla aynıdır. Türkçeyi yabancılara öğretirken bir dil öğreticisinin niteliklerini özelliklerini ve donanımlarının neler olması gerektiğini eserin girişinde belirtmiştir. Bunları yaparken herkesin önem verdiği ortak değerleri yansıtarak, samimi bir dil kullanmış, hedef kitlesi ile yakınlık kurmuş ve kendisini onlardan biri kabul etmiştir. Ayrıca Türklerin uzun süreli egemenlikleri olacağına dair Buharalı ve Nişapurlu iki din âliminden duyduğu bir hadisi eserde zikrederek, Türkçe öğrenmenin gerekliliğini İslam’ın emri haline dönüştürmüştür (Türkmen, 2010: 145-150).

Dîvânu lugati't-Türk'te Türk dünyası ile coğrafi bilgiler verilmiş; ayrıca Türk dünyasının bir haritası da eklenmiş ve yer isimleri harita üzerine yazılmıştır. Haritada Türk coğrafyası, Türklerin hakimiyet alanları, Türklere komşu olan ve siyasi ilişkilerin olduğu ülkeler, haritanın merkezinde Balasagun şehri yer almaktadır. Denizler yeşil, çöller sarı, nehirler mavi renklerle gösterilmiştir (Doğan, 2019: 17).

Bu harita Türkler tarafından çizilen ilk harita olması bakımından da önemlidir (Isaeva, 2019: 47). Kâşgarlı, bu eser ile Türklerin coğrafyasını ve kültür dünyasını çizmiştir. Bu konuya verdiği önemi belirtmek üzere esere harita eklemiş, böylece Türklerin İslam

dünyasındaki siyasî, iktisadî ve kültürel liderliklerini ön plana çıkarmaya çalışmıştır (Türkmen, 2010: 143).

Eserin son sayfalarında geçen yazılardan anlaşıldığına göre *Dîvânu lugati't-Türk'ü* 25 Ocak 1072 tarihinde yazmaya başlamıştır. Eser üzerinde birkaç kez tarama yapmış, eseri 12 Şubat 1074 tarihinde tamamlamıştır. Muhtemelen 1077 yılında Bağdat'ta Halife Muktedî-Biemrillâh'ın oğlu Ebü'l-Kasım Abdullah'a takdim etmiştir (Kaçalın, 1994: 446).

Eseri sonlandırırken: “*Güç, kudret ancak Ulu ve Büyük Tanrı iledir; o bize yeter; o ne güzel vekildir*” diyerek, Allah'ın güç ve kudretini dile getirir (Kâşgarlı Mahmud, 1945: 462).

SONUÇ

Kâşgarlı Mahmud, Türk-İslam kültürü ile yoğrulmuş çağının ilerisinde bir Türk bilginidir. *Dîvânu lugati't-Türk* eseri ile Türk kültür hazinemize paha biçilemez bir miras bırakmıştır. Eserin yeniden gün yüzüne çıkmasına vesile olan Ali Emiri Efendi'nin tabiri ile bu eser; *Türkistan ülkesidir. Türkistan değil, bütün cihandır.* Kâşgarlı Mahmud ve eseri *Dîvânu lugati't-Türk*, dünyada birçok açıdan inceleme ve araştırma konusu olmuştur. *Dîvânu lugati't-Türk* keşfedildiğinden itibaren Türk ve dünya ilim adamlarının dikkatini çekmiştir.

Türk kültürü üzerinde geniş bilgisi ve incelemesi olan Kâşgarlı Mahmud, eseri ile Türkoloji biliminin temelini atmış, aydın bir Türk milliyetçisidir. O dönemde Arapça güçlü bir din ve kültür dilidir, keza Farsça güçlü bir edebiyat dilidir. Kâşgarlı Mahmud Türkçe'nin

niteliklerini bu diller ile karşılaştırarak gözler önüne sermiştir. O'nun döneminde Türk dili günlük yaşamda basit bir araç olarak düşünülürken, Kâşgarlı Mahmud bilimsel araştırma nesnesi olarak Türk dilini seçmiştir.

Bir milletin varlığını koruması için dil ve kültür en önemli unsurdur. Kâşgarlı Mahmud İslamiyeti kabul etmiş Türk toplumunun özbenliğine, dil ve kültürüne sahip çıkması gerektiğinin bilincindedir. Bunun yanında İslam âleminde lider durumuna gelen Türklerin politik güçlerini İslamî bir temele oturtmayı hedefler. Aynı zamanda eserde yer alan giriş ve son cümlelerinde, Allah'ın kudretini anması ve eserden anlaşıldığı üzere İslam dinine sıkı sıkıya bağlı imanını yüksek bir ilim adamıdır.

Başarısının önde gelen nedenleri arasında Türk-İslam kültürüne sahip çıkması, Türk dil ve kültürüne gönül vermiş olması gelir. Kâşgarlı Mahmud Türk dil, kültür, ilim tarihimizin geçmişten geleceğe parlayan güneşidir. İslam kültürünün baskın olduğu bir dönemde Türk dil ve kültürünün yüceliğinin savunucusu olmuştur. Günümüz Türk gençliğinin örnek alması gerektiği çağ ötesi bir ilim adamıdır.

KAYNAKÇA

- ADALIOĞLU, Hüseyin, (Kasım 2008- Ocak 2009). “Kaşgarlı Mahmud ve Abbasi Halifeliği” *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Kaşgarlı Mahmud Özel Sayısı, Yıl: 10, S.39, s.s.31-47
- AKALIN, Şükrü Haluk, (2008). *Binyıl Önce Binyıl Sonra Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't Türk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- AKÜN, Ömer Faruk, (2002). “Kâşgarlı Mahmud” *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara.
- BİLGE, Kilisli Rifat, (1945). “Divanu Lügat-it Türk ve Ali Emiri Efendi” *Yeni Sabah Gazetesi*, S.4-7-11-14-18 https://www.researchgate.net/publication/47332746_Divanu_Lugat_It-Turk_ve_Ali_Emiri_Efendi (15.12.2020).
- ÇAKMAK, Cihan, (2013). *Dîvânü Lugati't-Türk ve Kilisli Muallim Rifat Bilge*’, *I. Uluslararası Muallim Rifat Kilis ve Çevresi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Hasan Şener, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınları, Kilis, 514-527.
- ÇETİN, Halil, (2020). “Kazakistan’da Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti’t-Türk ile İlgili Yapılan Çalışmalar” *Folklor /Edebiyat Dergisi*, C. 26, S.102, s.s.409-424.
- DOĞAN, Yusuf, (2016). “Kâşgarlı Mahmûd'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* Adlı Eserinin Dilbilim Açısından İncelenmesi” *Gazi Osmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* C.4 S.2 s.s. 1-20.

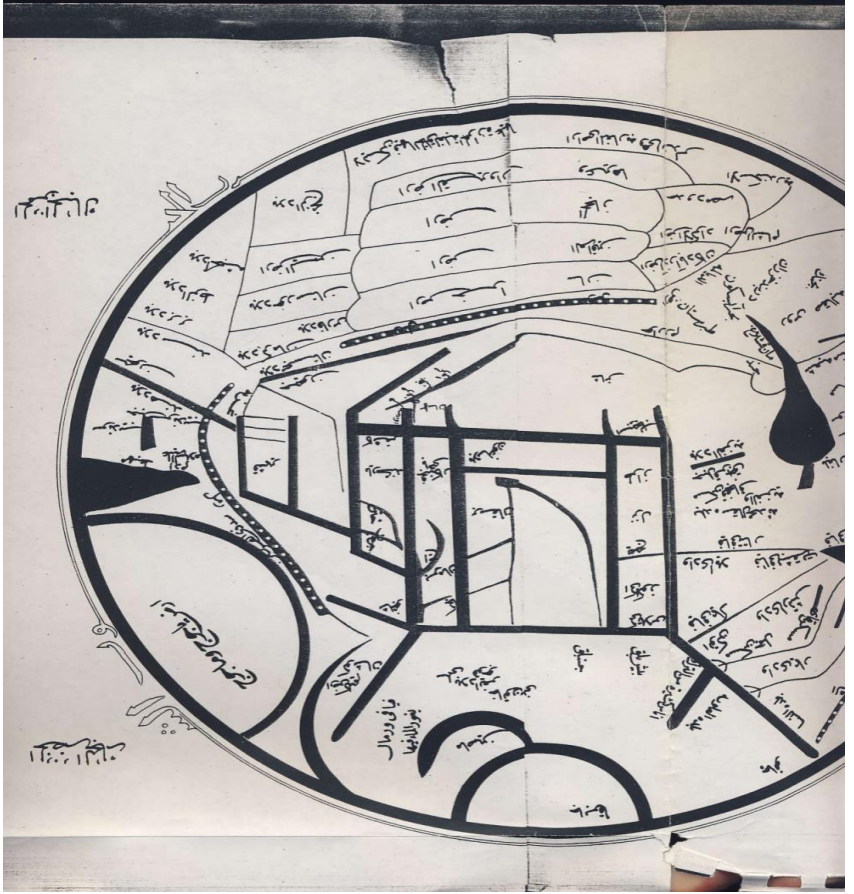
- EKREM, Erkin, (2008). “Çin’de Dîvânu Lugâti’it-Türk İle İlgili Araştırmalar” *Türkbilig Dergisi*, S.15, s.s. 53-63.
- ERSOY, Fevzi, (2018). “Dîvânu Lugâti’t-Türk, Ali Emiri Efendi’yi Nasıl Buldu” *Dil Araştırmaları*, S.23, s.s.79-93
- GENÇ, Reşat, (1997). *Kaşgarlı Mahmuda Göre 11. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- ISAEVA, Gulia, (2019). “Kırgızistan’da Divanu Lugâti’t- Türk Araştırmaları” *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 2., S. 1, s.s. 42-64
- Kâşgarlı Mahmud, (1985). *Divanü Lûgat-İt-Türk Tercümesi I*, Çev.: Besim ATALAY, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kâşgarlı Mahmud, (2014). *Divânu Lugâti’t- Türk*, (Haz: Ahmet B. ERCİLASUN, Ziyat AKKOYUNLU), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- KAÇALIN, S. Mustafa, (1994). “Divânu Lugâti’t- Türk” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C.9, S. 9, s.s. 446-449.
- KAYADİBİ, Fahri, (2008). “Kaşgarlı Mahmud ve Divan-ı Lugati’t-Türk’te Eğitim ile İlgili Kavramlar”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, S.18
- KORKMAZ, Zeynep, (1995). “Kâşgarlı Mahmud ve Divanu Lugati’t Türk”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, TDK Yay:629, Ankara, C.I.

- KRAUBAYEVA, Gulnaz, (2009). *Kaşgarlı Mahmud'un Divanı Lugat'it Türk'ünde Yer Alan Sosyal ve İktisadi Hayat İle İlgili Söz Varlığının Günümüz Kazak Toplumunda İçinde Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Tarih Bilim Dalı, Bursa.
- MUTİY İbrahim, OSMANOV Mirsultan, “Kâşgarlı Mahmud'un Yurdu, Hayatı ve Mezarı Hakkında” (Çev. : Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL), (<https://www.academia.edu>) (20. 12. 2020).
- PRİTSAK, Omeljan, (1953). “Mahmud Kâşgari Kimdir” *Türkiyat Mecmuası*, C.10, S.0, s.s. 243-246.
- TOGAN, A. Z. Veli, (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Tarih Araştırmaları Enderun Kitabevi, İstanbul, S.2,C.1.
- Toker Yayınları Edebi Heyeti, (1984). *Kâşgarlı Mahmud ve Divan-ı Lugat-it Türk*, Toker Yayınları, İstanbul.
- TOPRAK, Funda, (2014), “Kâşgarlı Mahmûd” *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Ahmet Yesevi Üniversitesi, (<http://teis.yesevi.edu.tr/madde>) (22.11.2020).
- TÜRKMEN, Fikret, (2010). “İlk Dil Öğreticisi ve Folklor Derleyicisi Kaşgarlı Mahmut'un Yöntemi Hakkında” *Türkmenistan Kültürü Araştırmaları – Makaleler-*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara
- ÜZÜLMEZ, Eşref, (2012). *Divanu Lugati't-Türk'de Geçen İdari ve Askeri Kavramlar Üzerine Bir İnceleme*, (Yüksek Lisans Tezi),

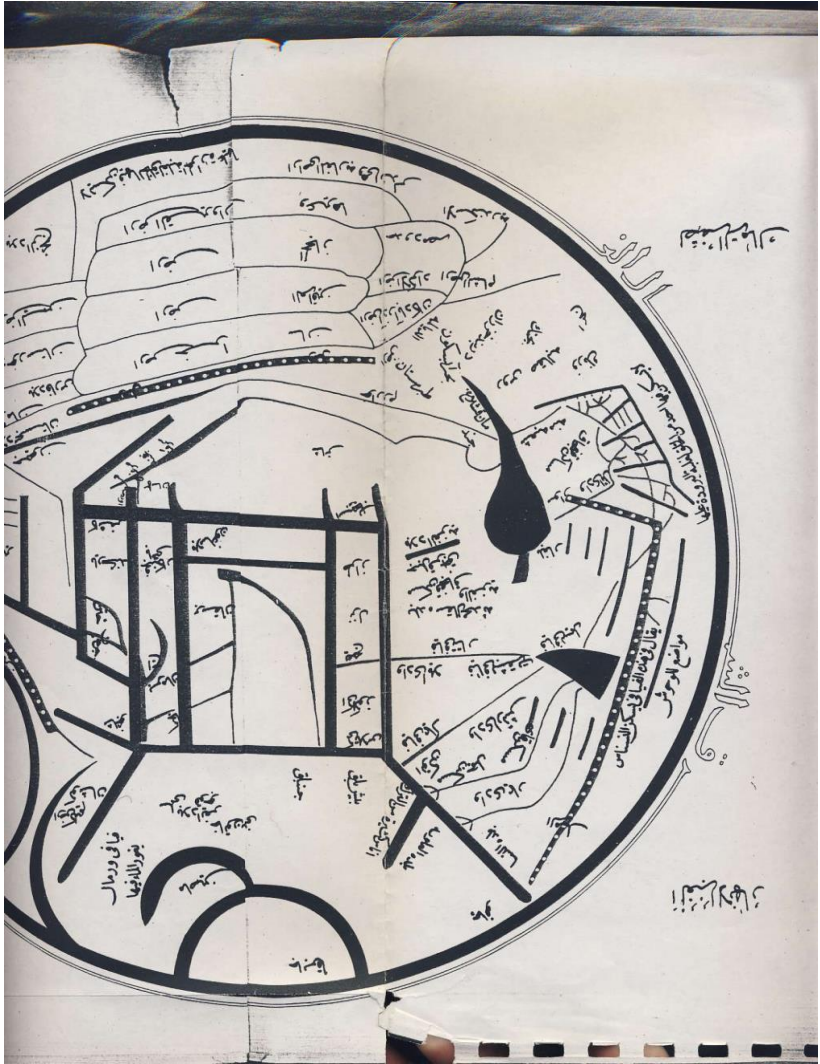
Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim
Dalı, ELAZIĞ

EKLER

Ek 1: Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan dünya haritası

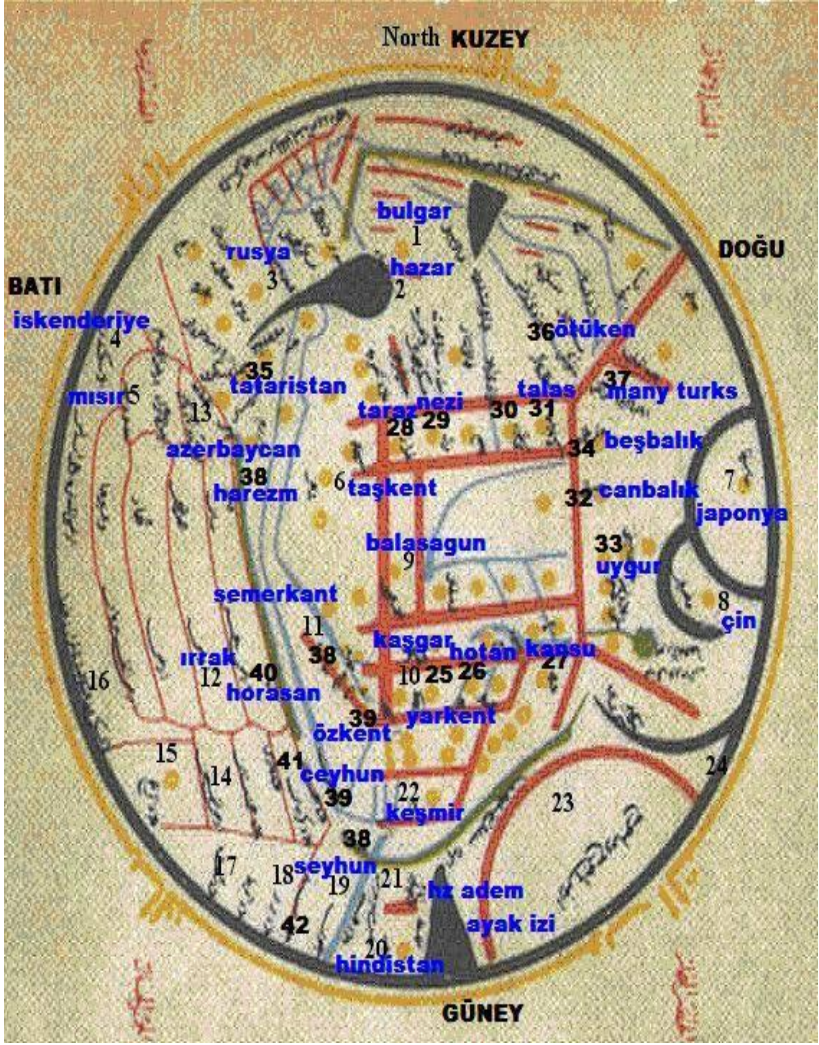

(Kâşgarlı Mahmud, 1985: 532)

(Kâşgarlı Mahmud, 1985: 533)

Ek 2: Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan dünya haritasında bölgelerin Türkçe adları

<https://yenidenergenekon.com/284-divan-i-lugatit-turkde-turk-dunyasi-haritasi/> (17.12.2020).